

JANINA KOSMAN

Szczecin

**Z HISTORII DAWNYCH SZCZECIŃSKICH
BIBLIOTEK STOWARZYSZENIOWYCH***

W XIX w. funkcjonowało w Szczecinie wiele typów zbiorów bibliotecznych, które możemy określić jako półpubliczne¹. Organizowały je stowarzyszenia, związki, urzędy, Kościół. Impulsem dla rozwoju stowarzyszeń i związków stało się ożywienie intelektualne wykształconego i świadomego swej wartości i roli mieszczaństwa². Powoływanie i egzystencja towarzystw uzależnione były od możliwości gospodarczych, sytuacji społecznej, jak też uwarunkowań prawnych. Władze okresowo zakazywały działalności związków i stowarzyszeń o podłożu politycznym. Restrykcje obejmowały także towarzystwa gimnastyczne, zrzeszające zazwyczaj młodzież o radykalnych poglądach, wykluczano stowarzyszenia

---

* W publikacji niniejszej, która stanowi pewne nawiązanie do artykułu *Biblioteki szczecińskie w XIX i na początku XX wieku. Próba charakterystyki na wybranych przykładach*, zamieszczonym w „Przełęczach Zachodniopomorskim” 2004, z. 3, niektóre biblioteki tam scharakteryzowane pominięto, wiadomości o innych uzupełniono oraz przedstawiono nowe przykłady bibliotek szczecińskich związków i stowarzyszeń.

¹ Podział ten przyjmujemy za Barbarą Bieńkowską, która z uwagi na dostępność placówek bibliotecznych dzieli je na: powszechnie dostępne (otwarte); z ograniczonym dostępem (półpubliczne); niedostępne dla postronnych (prywatne). Do pierwszej grupy można zaliczyć placówki państwowe, krajowe, regionalne, prowincjonalne, miejskie i uczelniane; do drugiej – radzieckie (magistrackie), kościelne, fundacyjne i prywatne z dostępem dla czytelników; natomiast do trzeciej – zasoby książkowe zgromadzone przez właścicieli do użytku domowego oraz niektóre instytucjonalne. Za: B. Bieńkowska przy współpr. E. Maruszak, *Książka na przestrzeni dziejów*. Warszawa 2005, s. 169–176.

² M. Szukała, *Powstanie i działalność Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza w Szczecinie w latach 1824–1918*. Szczecin 2000.

tajne³. Nie widziano natomiast zagrożeń w działalności organizacji naukowych i historycznych, które w XIX w. należały w Niemczech do najliczniejszych. Osiągniwszy prawno-społeczne ramy, prowadziły one wielokierunkową działalność, do której należały prace wydawnicze, w tym edycja źródeł, regionalne badania naukowe, uprawianie historii pojmowanej jako nowoczesna dyscyplina naukowa.

W dziewiętnastowiecznej Europie zakładanie towarzystw naukowych i historycznych było powszechne. Niemieckie towarzystwa historyczne tego okresu (w duchu romantycznym), oprócz tego, iż wytyczały drogę do realizacji celów, ambicji i podnoszenia prestiżu społecznej warstwy mieszczańskiej, służyły również integracji narodowej, a popularyzowanie przez nie historii miało umacniać uczucia patriotyczne. Nurt taki reprezentowało Towarzystwo Historii i Starożytności Pomorza (*Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde*), powołane w Szczecinie w 1824 r. z inicjatywy nadprezydenta prowincji pomorskiej Johanna Augusta Sacka. Z utworzonych wówczas dwóch zarządów, szczecińskiego i greifswaldzkiego, greifswaldzki przekształcił się w Rugijsko-Pomorskie Towarzystwo Historyczne (*Rüigisch-Pommerscher Geschichtsverein*). Nowo powołana instytucja prowadziła badania historyczne, wydawała źródła i publikacje naukowe. Ważną rolę odegrały na tej płaszczyźnie jego periodyki: „Baltische Studien” i „Monatsblätter”⁴. Jedną z form działalności Towarzystwa było gromadzenie pamiątek przeszłości, które zapoczątkowało zainteresowania archeologiczne i dało impuls do tworzenia instytucji muzealnych. Jego wieloletni przewodniczący Hugo Lemcke stworzył podwaliny instytucjonalnej ochrony zabytków pomorskich oraz rozwinął takie formy działalności, jak wycieczki krajoznawcze i zebrania naukowe organizowane w różnych miejscowościach na Pomorzu⁵. O znaczeniu i popularności Towarzystwa może świadczyć liczba jego

³ M. Wehrmann, *Wissenschaftliche und künstlerische Vereinigungen älterer Zeit in Pommern*. „Monatsblätter. Herausgegeben von der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde” 8 (1894), nr 1, s. 7–12, nr 2, s. 22–27.

⁴ „Baltische Studien”, rocznik naukowy Towarzystwa, ukazujący się w Szczecinie w latach 1832–1940. Kolejnymi jego redaktorami byli: Friedrich v. Medem (1832–1834), Heinrich Böhmer (1834–1836), Ludwig Giesebrecht (1836–1841 i 1843–1852). Pismo publikowało artykuły z zakresu historii, archeologii, etnografii, ochrony zabytków, językoznawstwa (również przyczynki i recenzje). Miesięcznik „Monatsblätter” wychodził w Szczecinie w latach 1887–1942. Popularyzował wiedzę historyczną i archeologiczną. Zamieszczał sprawozdania z bieżącej działalności Towarzystwa.

⁵ B. Ochendowska-Grzelak, *Hugo Lemcke jako konserwator zabytków*. W: *Hugo Lemcke 1835–1925. Materiały z polsko-niemieckiego seminarium naukowego w Książnicy Pomorskiej, 5 grudnia 2000*. Szczecin 2001, s. 149–166.

członków, wynosząca pod koniec XIX w. osiemset osób. Były to jednocześnie lata najbardziej twórczej jego działalności. Znaczenie tej zasłużonej dla miasta placówki zaczęło maleć po pierwszej wojnie światowej. Wówczas to uaktywniły się: Muzeum Miejskie (*Stadt Museum*) i Pomorskie Muzeum Krajowe (*Pommersches Landesmuseum*)⁶.

Towarzystwo Historii i Starożytności Pomorza dysponowało bogatymi zbiorami. Były to zarówno zabytki kultury materialnej, jak i zbiory książkowe. Monety, medale, urny, przedmioty z brązu pozyskiwano m.in. poprzez apele do społeczeństwa o ofiarowywanie lub odsprzedawanie eksponatów. Większość zbiorów bibliotecznych również pochodziła z darów oraz napływała w drodze wymiany z innymi towarzystwami i organizacjami naukowymi, jak też poprzez zakup. Biblioteka Towarzystwa podlegała merytorycznie Archiwum Państwowemu w Szczecinie i do dzisiaj ma w nim swoje miejsce⁷. Na ten bogaty księgozbiór składały się głównie dzieła naukowe z różnych dyscyplin humanistycznych, bogate zbiory pomeraników, heraldyka i ikonografia. Wśród spuścizn odnotowuje się przejęcie biblioteki rodziny Adelungów, Steinbrücków, Löpera i księgozbiór regionalisty profesora Alfreda Haasa⁸. Spuścizna po Samuelu Gottfriedzie Löperze (1712–1778), koszalińskim urzędniku sądowym, zawierała rękopisy (m.in. Thomasa Kantzowa), druki, mapy, grafiki. Wśród cennych źródeł dotyczących dziejów Pomorza znalazł się w tej kolekcji *Codex diplomaticus Pomeraniae*, opracowany przez Friedricha Dregera, zawierający odpisy ponad trzech tysięcy dokumentów pomorskich od czasów najdawniejszych po rok 1590. Zbiory Johanna Joachima Steinbrücka liczyły 150 książek i rękopisów z historii Kościoła ewangelickiego na Pomorzu. Opiekunem zbiorów w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XIX w. był członek zarządu Ferdinand Friedrich Calo, który wraz z Ludwigiem Giesebrechtem opracował w 1855 r. regulamin korzystania z biblioteki, który zabezpieczał prawa członków Towarzystwa do swobodnego korzystania ze zbiorów. W wydanej w 1886 r. broszurze omawiającej zbiory Towarzystwa pisano, iż biblioteka jest jego prawdziwą chlubą i stanowi jedną z ważniejszych podstaw do badań pomorskiej historii w całym regionie. Wydzielono

⁶ M. Szukała, *Powstanie i działalność...*, s. 222.

⁷ Tamże, s. 96, 150–151.

⁸ *0303 Pomorskie Towarzystwo Historyczno-Archeologiczne w Szczecinie (Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde in Stettin)*. W: *Archiwum Państwowe w Szczecinie. Przewodnik po zasobie archiwalnym. Akta do 1945 roku*. Oprac. zbior. Szczecin 2002, s. 424–426. Towarzystwo w tej publikacji określane jest nazwą: Pomorskie Towarzystwo Historyczno-Archeologiczne.

trzy jej części: kolekcje Löpera, Adelunga i właściwą bibliotekę. Trzon zbiorów tworzyło piśmiennictwo z wymiany z ponad trzystu towarzystwami naukowymi w Niemczech i innych krajach europejskich. Rocznik Towarzystwa obejmujący lata 1886/1887 zarejestrował 105 miast, których stowarzyszenia naukowe zasiłyły, poprzez wymianę, zbiory biblioteczne szczecińskiego Towarzystwa Historycznego. Znalazło się wśród nich m.in. poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, które przekazało *Sprawozdanie roku 1884* i *Słownik rytowników polskich* Rastawieckiego⁹. Zarząd Towarzystwa nie szczędził środków na zakup cennych starych dzieł. Doceniono także znaczenie dokumentów życia społecznego, twierdząc, iż drobne druki, takie jak epitafia, epitalamia, funeralia, wiersze okolicznościowe, zgromadzone w bibliotece, to niezwykle cenny materiał do badań genealogicznych. Nowy katalog biblioteczny, w którym odnotowano zbiory Adelunga i kontynuowano opis kolekcji Löpera, miał – jak zauważono – nawet niewtajemniczonym pozwolić na radość korzystania z bibliotecznych skarbów¹⁰. Towarzystwo chętnie dzieliło się z innymi i hojnie obdarowywało szczecińskie szkoły. Wśród bibliotek stowarzyszeniowych zbiory biblioteczne Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza należały niewątpliwie do najpoważniejszych. Również ich historia, w porównaniu z innymi tego typu bibliotekami, jest stosunkowo dobrze opisana. Istotna rola w dokumentowaniu zbiorów przypadła wydawanym przez *starożytników* periodykom. Na łamach „Baltische Studien” i „Monatsblätter” ogłaszano informacje o nabytkach bibliotecznych i ważniejszych wydarzeniach z życia biblioteki. Także roczniki Towarzystwa przynosiły wiele wiadomości na ten temat. Z nich czerpiemy informacje o pracownikach biblioteki. Nazwiska profesorów: F.F. Calo, Heinricha Böhmera (1791–1842) i doktora filozofii Haasa – wskazują, iż księgozbiór powierzano osobom wybitnym¹¹.

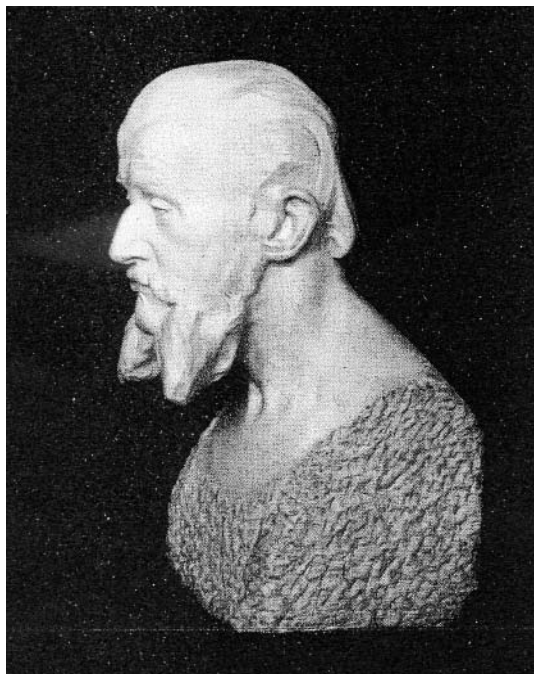
Z inicjatywy Towarzystwa Historycznego założono w 1837 r. Szczecińskie Towarzystwo Entomologiczne (*Entomologischer Verein zu Stettin*). Krąg jego zainteresowań obejmował badania naukowe i gromadzenie zbiorów entomologicznych. Jednym z wybitniejszych członków realizujących te założenia był Heinrich Dohrn (1838–1913), piastujący, podobnie jak inni członkowie rodziny Dohrnów, funkcję prezesa. Już pierwszy rok działalności przyniósł bogatą kolekcję chrząsz-

⁹ *Neunundvierzigster Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde 1. April 1886 bis 1. April 1887*. Stettin 1887, s. 482–500.

¹⁰ *Die Sammlungen des Vereins für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde in Stettin*. Stettin 1886, s. 35–37.

¹¹ *Jahresbericht der Gesellschaft...* za odpowiednie lata.

czy i motyli, zgromadzono także księgozbiór. Niestety, nieodpowiednie warunki przechowywania spowodowały niszczenie biologiczne zbiorów (pleśń, śniedź). Biblioteka, pomimo pomyślnego początkowo rozwoju i narastania zbiorów, przeżyła poważny kryzys i została zlicytowana. Na jej przykładzie obserwujemy typowe dzieje niektórych zbiorów stowarzyszeniowych, które niejednokrotnie z braku środków finansowych lub pomieszczeń były rozpraszane bądź sprzedawane¹². Biblioteka ta nie podzieliła jednak zupełnie tego smutnego losu, dzięki bowiem rodzinie Dohrnów została odnowiona i wszystkim zainteresowanym mogła na początku XX w. zaoferować książki o tematyce przyrodniczej i liczne roczniki czasopism specjalistycznych¹³.

1. Heinrich Dohrn. Marmurowe popiersie dłuta Ludwiga Manzela
Repr. z: *66. Jahresbericht des Vereins zur Förderung überseeischer
Handelsbeziehungen zu Stettin.*
Dr. Heinrich Dohrn zum Gedächtnis, Stettin 1926

¹² *Festschrift zur Eröffnung des Städtischen Museums zu Stettin am 23. Juni 1913. Gewidmet vom Entomologischen Verein zu Stettin.* Stettin 1913, s. 16.

¹³ Tamże, s. 22–35. Zob. też: *Die Festsitzung zum 100jährigen Bestehen des Entomologischen Vereins zu Stettin.* „Stettiner Entomologische Zeitung” 1937, nr 98, s. 316–317.

Podobny charakter miała biblioteka Towarzystwa Ornitologicznego (*Ornitologischer Verein*). Towarzystwo, założone w Szczecinie w 1873 r., posiadało specjalistyczny księgozbiór dla swoich członków, o którym dają świadectwo drukowany katalog oraz nalepki własnościowe wklejane do książek. Zawarte w nich praktyczne informacje dla czytelników obrazują zasady działania tej małej biblioteki. Czas wypożyczenia wynosił tam sześć tygodni, po upływie których można było, przy okazaniu wypożyczonej książki, uzyskać prolongatę na kolejne cztery tygodnie. Zaniedbanie zwrotu książki w określonym terminie powodowało karę w wysokości dziesięciu fenigów, którą należało uiścić w kasie Towarzystwa¹⁴.

Szczecińskie Towarzystwo Wiedzy o Ziemi (*Stettiner Verein für Erdkunde*) powstało w 1882 r., mając na celu promowanie w szerokim zakresie geografii i nauki o ziemi. Ta wszechstronna edukacja geograficzna odbywała się poprzez wykłady sławnych podróżników, spotkania dyskusyjne, zjazdy naukowe oraz lekturę książek i czasopism. Z biblioteki można było korzystać w poniedziałki i czwartki w godzinach od 16.00 do 17.00. W tym też czasie eksponowano w czytelni zakupione nowości. Dysponując bardzo skromnymi funduszami na zakup książek, Towarzystwo nabywało jedynie pozycje niezbędne dla swoich członków, często na ich wyraźne życzenie. W tej sytuacji zarząd zwrócił się do szczecińskich placówek naukowych i oświatowych z apelem o przekazywanie swoich publikacji do zbiorów Towarzystwa Wiedzy o Ziemi. Nazwiska darczyńców odnotowywano w kolejnych sprawozdaniach rocznych. Biblioteką kierował doktor filozofii Emil Wisotzky. Pomimo zastrzeżeń kierownictwa, iż zbiory placówki są bardzo skromne (spis z 1885 r. wyliczał 146 woluminów), znalazło się wśród nich wiele cennych pozycji, jak chociażby Paula Friedeborna *Historische Beschreibung der Stadt Alt-Stettin* z 1613 r. Roczniki z kolejnych lat wykazują ożywienie działalności biblioteki, która prowadziła wymianę z towarzystwami geograficznymi i przyrodniczymi z Wrocławia, Florencji, Odessy, Paryża, Wiednia, Londynu¹⁵.

Biblioteka Królewskiego Kolegium Medycznego (*Das Königliche Medicinal Collegium*), założona w 1820 r., swoje istnienie zawdzięczała przede wszystkim dobrowolnym składkom członków, którzy przeznaczali dla niej kwoty z opłat egzaminacyjnych i sądowno-medycznego opiniowania wypadków. Tradycyjnie

---

¹⁴ *Verzeichnis der Bücherei d. Ornitholog. Vereins zu Stettin*. Stettin 1900. Również statut Towarzystwa w § 2 mówił o zakupie książek i czasopism o tematyce ornitologicznej dla biblioteki. Zob. *Statut des Ornithologischen Vereins zu Stettin*. Stettin 1874, s. 3.

¹⁵ *Jahresbericht des Vereins für Erdkunde zu Stettin 1883–1885*. Stettin 1885.

biblioteka otrzymywała dary od znanych osobistości ze świata medycznego i innych dobrodziejów. Zgromadzony tą drogą księgozbiór – jak podawano w przedmowie do katalogu z 1835 r. – miał służyć wszystkim uprawnionym, do pracy naukowej lub lektury. Biblioteka posiadała w swoich zbiorach książki z XVI–XVIII wieku. Wiele z nich, podobnie jak dzieła sztychowane i rzadkie wydania, otoczone były szczególnym nadzorem. Ze zbiorów mogły korzystać osoby zamiejscowe (ze środowisk medycznych) oraz szczecinianie niezrzeszeni w Kolegium, pod warunkiem uzyskania zgody kuratora biblioteki, radcy medycznego Aleksandra Bernhardta Kölpina. Nad biblioteką czuwał H.L. Werdt. Nowy katalog z 1854 r. formułował takie same zasady korzystania z księgozbioru, jak poprzedni, zmienił się jedynie kurator biblioteki. W roku 1854 był nim radca medyczny Behm, natomiast na stanowisku bibliotekarza pozostawał w dalszym ciągu Werdt, pełniący ten urząd blisko dwadzieścia lat¹⁶.

Specjalistyczny księgozbiór posiadało szczecińskie Towarzystwo Politechniczne (*Polytechnischer Verein*). Katalog biblioteczny z 1867 r. notował książki i czasopisma o treści technicznej, napływające w formie darów, poprzez zakup oraz pozyskane dzięki wymianie¹⁷. Towarzystwo miało służyć m.in. promocji miasta i krzewieniu nowinek technicznych, toteż pod tym kątem gromadziło zbiory. Regulamin biblioteczny formułował proste zasady korzystania dla uprawnionych czytelników, którzy mogli wypożyczać książki na dwa tygodnie, po uprzednim wypisaniu rewersu. Biblioteka ta była jedną z nielicznych w mieście otwartych codziennie z wyjątkiem sobót, niedziel i świąt kościelnych. Również godziny udostępniania były wydłużone w porównaniu z innymi tego typu placówkami w mieście (przed południem biblioteka była otwarta od 9.00 do 12.00, a po południu w godz. 14.00–17.00). Wieloletnim bibliotekarzem był tutaj przedstawiciel zarządu Towarzystwa Politechnicznego, Otto Schür, a następnie rentier Achilles, również zasiadający w zarządzie. Biblioteka nie miała swojej stałej lokalizacji. Zbiory częściowo przechowywano w czytelni w siedzibie Towarzystwa, częściowo zaś w innych instytucjach, m.in. w wynajmowanym pokoju w Domu Koncertów i Stowarzyszeń (*Konzert und- Vereinhaus*)¹⁸. Do spraw biblioteki odnosił się – co było typowe dla wszystkich towarzystw – statut, który

¹⁶ *Verzeichniss sämmtlicher Bücher der Bibliothek des Königlichen Medicinal-Collegiums zu Stettin*. Stettin za lata 1835 i 1854.

¹⁷ *Katalog der Bibliothek der Polytechnischen Gesellschaft zu Stettin*. Stettin 1867.

¹⁸ *Jahres-Bericht der Polytechnischen Gesellschaft zu Stettin für das siebenunddreißigste Vereinsjahr 1898*. Stettin 1899, s. 6.

w punktach 4 (*Lese-Cirkel*) i 11 (*Bibliothekar*) określał kierunek jej rozwoju, a także formułował zadania bibliotekarza wybieranego przez wszystkich członków Towarzystwa. Były nimi – oprócz udostępniania – prowadzenie dokumentacji i inwentarzy książek i czasopism¹⁹.

Dużą grupę stanowiły towarzystwa i organizacje o charakterze dobroczynnym, pozostające zwykle pod patronatem opieki społecznej. Wiele z nich, mających w swej pieczy dzieci i młodzież, dysponowało niewielkimi bibliotekami. W 1843 r. utworzono w Szczecinie *Jünglings- und Männer-Verein*, który zapewniał religijne i moralne wsparcie confirmowanej młodzieży męskiej, zakładał też kształtowanie formacji duchowej, nauczanie i dobór odpowiedniej lektury dla młodych ludzi. Do organizacji mógł przystąpić każdy, niezależnie od wyznania i pozycji społecznej. Wśród wymagań, jakie stawiano chętnym, były: pilność i uczciwość w pracy, gotowość do zmiany swojego postępowania, respektowanie zasad ustalonych przez zarząd²⁰. Do dyspozycji zrzeszonej młodzieży pozostawały książki, czasopisma, mapy i ikonografia. W latach późniejszych stowarzyszenie to, mające swoje filie w wielu dzielnicach miasta, organizowało zajęcia muzyczne, lekturę Biblii, wieczory czytelnicze²¹.

Knaben des christlichen Vereins junger Männer, organizacja wspierająca proces kształcenia i organizująca czas wolny chłopcom w wieku od lat 9 do 14, oprócz gier planszowych i letnich zabaw na wolnym powietrzu zapewniała korzystanie z biblioteki, w której dobre książki miały odwracać uwagę od *literatury brukowej*²². Również w bursach szkolnych w ograniczonym zakresie powstawały biblioteki. Świadczy o tym wzmianka o bibliotece w *Lehrlingsheim* przy Bellevustrasse 29 (ul. Potulicka)²³. Biblioteka młodzieżowa zboru baptystów (*Bibliothek des Jünglingsvereins der Baptistengemeinde*) udostępniała literaturę rozrywkową i popularnonaukową utrzymaną w duchu chrześcijańskim. Wypoży-

¹⁹ *Statut der Polytechnischen Gesellschaft in Stettin*. Stettin 1896, s. 4 i 7.

²⁰ *Denkschrift zur Feier des 50jährigen Bestehens des Aelteren ev. Jünglings- und Männer-Vereins zu Stettin*. Stettin 1893, s. 8–11 i 44.

²¹ Evangelischer Männer- und Jünglingsverein zu Stettin-Bredow oferował w domu parafialnym przy Pfarrstraße (ul. Parafialna) bibliotekę otwartą w soboty, a w dzielnicy Żelechowa (Züllchow) wieczory biblioteczne w czwartki i piątki. Zob. *Wohltätigkeit und Wohlfahrtspflege in der Stadt Stettin. Ein Wegweiser*. Stettin 1910.

²² Tamże, s. 24.

²³ Tamże, s. 51.

czano w niedzielę w godzinach od 12.00 do 13.30, a opłata za tom udostępniony na tydzień wynosiła 10 fenigów²⁴.

Wymienione przykłady funkcjonowania małych bibliotek przy różnych instytucjach dobroczynnych nie powinny być traktowane jak marginalia. Bezsporną zasługą tych bibliotek było propagowanie czytelnictwa. Wszechobecna w tych małych komórkach organizacyjnych książka podkreślała społeczną rangę biblioteki, która poprzez rozwijanie czytelniczych nawyków młodzieży modelowała pożądane typy zachowań. Jednym z wielu przykładów może być *Charlottenheim*, pozostający w gestii Stowarzyszenia Przyjaciółek Młodych Dziewcząt (*Verein der Freundinnen junger Mädchen*). Do domu przy Rosengarten 17 (ul. Podgórna) zapraszano młode robotnice, by po pracy mogły spędzić wolny czas w starannie i estetycznie urządzonej czytelni przy lekturze wartościowych książek i czasopism²⁵.

Warto w tym miejscu wspomnieć Pomorskie Towarzystwo Biblijne (*Pommersche Bibelgesellschaft*), działające w Szczecinie na początku XIX w. Wzorem angielskich towarzystw dla rozpowszechniania i udostępniania Biblii, szczecińskie towarzystwo drukowało i kolportowało egzemplarze Pisma Świętego. Szczególny nacisk położono na rozprowadzanie Biblii w szkołach. W placówkach kształcenia na Pomorzu, jak chociażby w szczecińskiej szkole żeglugowej (*Stettiner Schiffahrtsschule*), zarządzono codzienną lekcję Biblii dla pogłębiania moralno-religijnego wzrostu i kształcenia w duchu chrześcijańskim²⁶.

²⁴ *Wohlfahrtspflege in der Stadt Stettin*. Stettin 1920, s. 117.

²⁵ Stowarzyszenie Przyjaciółek Młodych Dziewcząt powstało w Genewie w 1877 r. z zadaniem niesienia pomocy młodym kobietom będącym w trudnej sytuacji życiowej. Filia tej organizacji działała aktywnie na Pomorzu. Zob. *Die Innere Mission in Pommern. Festschrift zum 50jährigen Bestehen des Provinzialvereins für Innere Mission in Pommern 1878–1928*. Stettin 1928, s. 177–178. Spośród innych organizacji można wymienić Fundację Salem. Sprawozdanie diakonis wykazało w 1901 r. sumę 442 marek, które 45 osób wpłaciło na księgozbiór biblioteczny. Zob. *Bericht des Diakonissen- und Kinderhauses Stift Salem in Stettin-Neutorney über die Zeit vom 1. April 1900 bis 31. März 1901*. Stettin 1901, s. 18. Również Ojczyzniane Stowarzyszenie Kobiet w Szczecinie (*Vaterländischer Frauenverein in Stettin*), niosące pomoc w szpitalach oraz podczas epidemii chorób zakaźnych, propagowało książkę. W okresie pierwszej wojny światowej członkinie rozprowadzały wśród żołnierzy książki i gazety, dbały o to, by w wojskowych wagonach oprócz artykułów spożywczych i higienicznych było zawsze 40–50 książek. Zob. *Bericht des Provinzialverbandes der Vaterländischen Frauenvereine und des Provinzialvereins vom Roten Kreuz in Pommern über die ersten fünf Kriegsmonate*. Stettin 1915, s. 10 i 12.

²⁶ *Stiftung und erste Jahrzehnte der Bibelgesellschaft zu Stettin. Festschrift zu ihrem hundertjährigen Bestehen*. Stettin 1919, s. 10. Zob. też: *Dem 36. Kongreß für Innere Mission in Stettin dargeboten vom Provinzial-Verein für Innere Mission*. Stettin 1910, s. 76–77 oraz „Kirchliches Amts-Blatt Königl. Konsistoriums der Provinz Pommern” 1868, nr 10, s. 39.

2. Siedziba Szczecińskiego Towarzystwa Gimnastycznego
 Repr. z: *Festschrift zum 75. Stiftungsfest am 4. und 5. Februar 1922*. Stettin 1922, s. 2

W lutym 1847 r. założono w Szczecinie Towarzystwo Gimnastyczne (*Stettiner Turnverein*). Już w czerwcu tegoż roku miało ono zarejestrowanych 77 członków (46 kupców, 9 rzemieślników, 7 nauczycieli, 10 urzędników, 4 żołnierzy, jednego aptekarza)²⁷. Wśród jego celów i zadań na pierwszym miejscu stawiano m.in. wzmacnianie cnót obywatelskich i wszechstronny rozwój fizyczny oraz umysłowy. Założenia te były realizowane poprzez organizowanie ćwiczeń gim-

²⁷ *Festschrift zur Feier des neunzigjährigen Bestehens des Stettiner Turnvereins*. Stettin 1937, s. 10.

nastycznych, fechtunku, gier zespołowych, wykładów, bibliotekę oraz współpracę z innymi tego typu organizacjami w Niemczech²⁸. Biblioteka, służąca aktywizacji życia związkowego, funkcjonowała już od początku istnienia związku – czytamy w księdze pamiątkowej z okazji 75-lecia jego działalności²⁹. W 1897 r. biblioteka liczyła w ośmiu działach 821 książek, czasopism i map³⁰. Katalog z 1890 r. wykazuje następujące działy tematyczne: (A) *Gymnastyka – podręczniki*, (B) *Fechtunek – podręczniki*, (C) *Czasopisma o treści gimnastycznej*, (D) *Historia gimnastyki*, (E) *Literatura rozrywkowa i popularnonaukowa*, (F) *Czasopisma różne*, (G) *Mapy*³¹. Na początku lat dwudziestych XX w. wielbiciele gimnastyki mieli do dyspozycji już 1970 jednostek w bibliotece, z czego 874 pozycje stanowiły książki o treści gimnastycznej; pozyskano 104 nowe mapy³². Oprócz biblioteki dla dorosłych funkcjonowała mała biblioteka dla młodzieży, licząca w 1922 r. 866 książek. W starym zasobie biblioteki zgromadzono cenne dzieła, rzadko już spotykane na rynku księgarskim. Na przełomie XIX i XX w. biblioteką kierował Richard Strehmann, który rozszerzył dział beletrystyki o niemiecką poezję przełomu wieków³³. W latach dwudziestych funkcję bibliotekarza pełnił kupiec A. Kraetky³⁴. Przygotowane przez niego sprawozdanie za letnie półrocze 1924 r. wykazało 91 czytelników, którzy skorzystali z 212 książek, w tej liczbie z 16 podręczników gimnastyki. Księgozbiór powiększył się o 44 woluminy i w omawianym okresie liczył 2277 książek³⁵. Według zestawienia z 1927 r. biblioteka liczyła już 3107 woluminów. Roczny przyrost stanowiło 366 książek o treści gimnastycznej i 58 o treści naukowej³⁶. Nawiązując do wzmianki o bibliotekarzach, trzeba wspomnieć, iż statuty zawierały odnośne

²⁸ *Satzung für den Stettiner Turn-Verein (Korporation) vom 28. Juni 1887, mit zwei Nachträgen vom 3. Mai 1902, nebst den Ordnungen des Vereins vom 20. Februar 1902 und den Grundgesetzen der Turn-Verbände, welchen der Verein angehört*. Stettin 1902, s. 5.

²⁹ *Festschrift zum 75. Stiftungsfest am 4. und 5. Februar 1922*. Stettin 1922, s. 20.

³⁰ *Der Stettiner Turnverein und Leibesübungen in Stettin. Festschrift zum 50. Stiftungsfest des Stettiner Turnvereins von Prof. H. Rühl*. Stettin 1897, s. 17.

³¹ *Verzeichniss der Bücherei des Stettiner Turnvereins*. Stettin 1890.

³² *Festschrift zum 75. Stiftungsfest...*, s. 20.

³³ Tamże.

³⁴ Tamże, s. 39.

³⁵ *Der Stettiner Turn-Verein (Korporation) im Sommerhalbjahr 1924*. „Nachrichtenblatt des Stettiner Turnvereins” 1924, nr 21, s. 12.

³⁶ *Festschrift zum 80. Stiftungsfest des Stettiner Turn-Vereins (Korporation) 1847–1927*. Stettin 1927, s. 111.

paragrafy dotyczące ich pracy. Statut z 1860 r. zobowiązywał bibliotekarza do znajomości najnowszej literatury dotyczącej gimnastyki oraz do przedstawiania zarządowi propozycji zakupu niezbędnych dzieł³⁷. Statut Towarzystwa z 1902 r. w §27 przewidywał dla bibliotekarza kierowanie całością prac biblioteki, czyli prowadzenie katalogu, ksiąg inwentarzowych, wypożyczanie oraz prowadzenie prac biurowych³⁸. Przykładem popularności towarzystw gimnastycznych była inicjatywa powołania w Szczecinie w 1859 roku Męskiego Towarzystwa Gimnastycznego (*Männer-Turn-Verein*), ze sztandarowym celem popularyzacji sztuki gimnastycznej. Również ten związek miał mały zasób książkowy, pozostający pod opieką sekretarza³⁹. Podobnie założone w 1882 r. Kupieckie Towarzystwo Gimnastyczne (*Kaufmännischer Turn-Verein*) dysponowało podręczną biblioteką dla przodujących w gimnastyce i pragnących pogłębić wiedzę teoretyczną z tego zakresu, opierając się na takich dziełach, jak *Encyklopädisches Handbuch des gesamten Turnwesens* lub *Geschichte der Leibesübungen*. Zasób ten powierzono sekretarzowi związku⁴⁰. Obserwujemy tutaj typową tendencję, przejawiającą się w tym, iż mała biblioteka pozostawała w gestii sekretarza związku lub towarzystwa, większym zasobem zajmował się bibliotekarz określany zwykle jako *Bücherwart*, *Bibliothek-Aufseher* lub *Bibliothek-Diener*.

Organizacją o charakterze sportowym, posiadającą bibliotekę, był Szczeciński Jachtklub (*Stettiner Yacht-Club*) założony w 1877 r. W 1925 r. znalazł on nową siedzibę w wielofunkcyjnym budynku na Gocławiu (Gotzlow), w którym na pierwszym piętrze ulokowano bibliotekę⁴¹. Natomiast Szczeciński Klub Turystyczny (*Stettiner Touristen-Club*) miał bibliotekę, która w 1888 r. liczyła 52 mapy i 80 książek. Była to liczba wystarczająca, aby zatrudnić bibliotekarza W. Paula. W latach 1882–1888 na książki i mapy przeznaczono kwotę 178,95 marki, co w porównaniu z innymi wydatkami można uznać za sumę znaczącą⁴². Były to małe placówki służące członkom klubów sportowych.

---

³⁷ *Grund-Gesetz des Stettiner Turn-Vereins. Festgestellt durch die Haupt-Versammlung vom 19. April 1860*. Stettin 1860, s. 8.

³⁸ *Satzung für den Stettiner Turn-Verein...*, s. 14.

³⁹ *Verfassung für den Männer-Turn-Verein*. Stettin 1860, s. 9.

⁴⁰ *Blätter zur Erinnerung an die ersten 25. Jahre des Kaufmännischen Turn-Vereins zu Stettin 1882–15. Februar 1907*. Stettin 1907, s. 14.

⁴¹ *50 Jahre Stettiner Yacht-Club 1877 bis 1927*. Stettin 1927, s. 51. Biblioteka posiadała w większości księgozbiór o tematyce morskiej.

⁴² *Bericht über die Thätigkeit des Stettiner Touristen-Clubs in dem Zeitraum vom 16. September 1882 bis zum 1. September 1888*. Stettin 1889, s. 14–16. Inne wydatki związku to: porto – 41,77 marki, ogłoszenia – 74,25, odznaki związkowe – 17,50.

Biblioteki powoływano także w organizacjach ekonomicznych. Pomorskie Towarzystwo Ekonomiczne (*Pommersche Ökonomische Gesellschaft*), powołane w 1816 r. w celu ochrony interesów właścicieli ziemskich oraz propagowania postępu agrotechnicznego, dysponowało biblioteką, o której wiemy ze statutu, który w paragrafach 22 i 27 wymieniał ją jako jeden ze środków realizacji zadań Towarzystwa oraz powierzał opiece sekretarza. Nasuwa to przypuszczenie, że księgozbiór musiał być niewielki⁴³. W 1838 r. zasób szczecińskiej filii Towarzystwa Ekonomicznego notował 137 książek w 203 woluminach⁴⁴.

Organizowania bibliotek podejmowały się również instytucje związane z rolnictwem. Urzędy administracji rolnej w Prusach rozwijały się wraz z wprowadzaniem reform uwłaszczeniowych i regulowaniem stosunków własnościowych. Według wielokrotnie nowelizowanego edyktu z 14 września 1811 r. całością stosunków na wsi, w tym reformami, zajmowały się specjalne komisje i urzędy. W Szczecinie izba rolna utworzyła bibliotekę, w której dzieła popularnonaukowe i literatura beletrystyczna były udostępniane nieodpłatnie członkom izby oraz uczniom szkół rolniczych⁴⁵.

Dużą wagę do gromadzenia zbiorów przywiązywało Stowarzyszenie Popierania Handlu Zamorskiego (*Verein zur Förderung überseeischer Handelsbeziehungen zu Stettin*). Jego grupa inicjatywna uznała, iż Szczecin, pomimo swego korzystnego położenia geograficznego, nie zajmuje należnego mu miejsca w handlu transatlantyckim. By zmienić tę sytuację, postanowiono w ramach powołanej organizacji ułatwić młodym ludziom, szczególnie warstwie kupieckiej, zdobywanie doświadczeń poprzez kontakty handlowe na pozaeuropejskich rynkach⁴⁶. Pierwsze zebrania towarzystwa odbywały się gościnnie w hotelu *De Prusse*, w pomieszczeniach Giełdy i czytelnicy Muzeum Pomorskiego. Szybko wyłoniła się potrzeba uzyskania własnego lokalu, a w nim – zorganizowania księgozbioru. Autorytet, energia i osobiste zaangażowanie członków Towarzystwa sprawiły, iż

⁴³ *Statuten der Pommerschen ökonomischen Gesellschaft*. Schlawa 1847, s. 5–15.

⁴⁴ *Bibliothek des Stettiner Zweig-Vereins der Pomm. ökonom. Gesellschaft*. Stettin 1838.

⁴⁵ *Jahresbericht der Landwirtschafts-Kammer zu Stettin über den Zustand der Landeskultur in der Provinz Pommern für das Jahr 1899*. Stettin 1900, s. 67–68. Zob. też: M. Wielguszoła, *Książka rolnicza w Polsce, jej powstanie i związki z produkcją (od XVI do końca XVIII wieku)*. Studium księgoznawcze. „Roczniki Biblioteczne” 1991, z. 1–2, s. 121–132.

⁴⁶ *Festschrift zum fünfzigjährigen Bestehen des Vereins zur Förderung überseeischer Handelsbeziehungen zu Stettin*. Stettin 1922, s. 22–50. Zob. też: *Vierundfünfzigster Jahresbericht des Vereins zur Förderung überseeischer Handelsbeziehungen zu Stettin*. Stettin 1926 oraz *Mitteilungen des Vereins zur Förderung überseeischer Handelsbeziehungen zu Stettin, e.V.* Stettin [b.r.], l. k.

w 1873 r. otwarto pierwszą własną siedzibę przy Große Oderstraße (ul. Wielka Odrzańska). Znalazły w niej miejsce sale lekcyjne, sala posiedzeń, mieszkanie sekretarza i czytelnia, w której oprócz wykładów organizowano głośne czytanie dobrych książek dla młodzieży. Katalog biblioteki wydany w 1904 r. zawierał 2559 tytułów książek i czasopism w 2853 woluminach. Pomimo znamiennej deklaracji organizatorów towarzystwa, iż biblioteka służy wyłącznie edukacji, znalazła w niej miejsce również beletrystyka. Została ona podzielona na literaturę w języku niemieckim i w językach, jakich uczono na kursach organizowanych przez Towarzystwo, czyli po angielsku, francusku i hiszpańsku. Piśmiennictwo niemieckie obfitowało w dzieła autorów znanych z bibliotek ludowych: Gustava Freytaga, Ludwiga Ganghofera i Wilhelma Raabego. Główny zrąb tego księgozbioru tworzyły jednak dzieła o tematyce geograficznej, gospodarczej i przyrodniczej – trzeba przyznać, iż wybrane starannie, ujawniające ścisłą więź z preferowanymi przez Towarzystwo kierunkami działań⁴⁷.

Korzystanie z bibliotek stowarzyszeniowych było z reguły dla ich członków nieodpłatne, chociaż w praktyce należało często uiścić kaucję za wypożyczone egzemplarze. Tak było w bibliotece Szczecińskiego Stowarzyszenia Rzemieślników (*Stettiner Handwerker Verein*), w której zastaw wynosił jedną markę. Po czterech tygodniach wypożyczenia czytelnik za dziesięć fenigów, dostarczanych przez posłańca do kasy Stowarzyszenia, mógł przedłużyć termin użytkowania książki. W zimowym półroczu udostępniano trzy razy w tygodniu, w letnim dwa razy⁴⁸. Bibliotekę posiadało także Biuro Izby Rzemieślniczej w Szczecinie. W 1906 r. liczyła ona 158 tomów, które Izba otrzymała jako gratisowe egzemplarze recenzenckie. Na równi z tymi wpływami dokonywano zakupów książek służących urzędnikom do pracy i nauki⁴⁹.

Jednym z najstarszych w Szczecinie był Związek Młodych Kupców (*Verein junger Kaufleute*), sięgający początkami XVII w. Nie mogło i w tej organizacji zabraknąć biblioteki. Na podstawie katalogu stwierdzamy, iż nie rozwijała się

---

⁴⁷ *Bücherverzeichniss des Vereins zur Förderung überseeischer Handelsbeziehungen zu Stettin*. Stettin 1904, 98 s.; *Nachtrag zum Bücherverzeichniss des Vereins zur Förderung überseeischer Handelsbeziehungen zu Stettin*. Stettin 1911, 26 s. W katalogu piśmiennictwo uszeregowano w następujących działach: I. *Literatura piękna – język niemiecki*, II. – *język angielski*, III. – *język francuski*, IV. – *język hiszpański*; V. *Czasopisma różnej treści*, VI. *Geografia, podróże, etnologia, krajoznawstwo*; VII. *Czasopisma geograficzne i roczniki towarzystw geograficznych i kupieckich*; VIII. *Historia i biografie*; IX. *Gospodarka narodowa, wiedza o państwie i prawie, handel, statystyka*; X. *Językoznawstwo, słowniki*; XI. *Varia, mapy i atlasy*.

⁴⁸ *Stettiner Handwerker-Verein, Büchereiordnung*. [B.m.r.] 1 k.

⁴⁹ *Jahresbericht der Handwerks-Kammer zu Stettin*. Stettin 1906, s. 11.

ona w wyraźnym powiązaniu z historycznie ukształtowanymi funkcjami związku. Katalog tej biblioteki mógłby bowiem być katalogiem jednej z bibliotek ludowych. Inspiracje płynące z *Volksbücherei* są tutaj wyraźne. W dziale pierwszym, najobszerniejszym, bo liczącym 1312 woluminów, zatytułowanym *Literatura piękna, klasyka, dzieła zebrane, czasopisma o treści beletrystycznej*, znalazły się tytuły książek autorów najbardziej cenionych w bibliotekach ludowych. Pozostałe działy liczyły po kilkadziesiąt lub kilkaset pozycji⁵⁰. Czytelnia biblioteki dysponowała bogatym wyborem gazet i czasopism. O tym, iż cieszyła się dużym zainteresowaniem, świadczą sprawozdania Związku. W okresie sprawozdawczym 1887/1888 wypożyczono 5209 książek, zakupiono 55 nowych dzieł, a wielkość księgozbioru zamknęła się liczbą 2665 woluminów⁵¹.

Urozmaicone formy czy raczej terminy udostępniania stosowała biblioteka stowarzyszenia kulturalnego *Abendhalle*, które funkcjonowało od 1836 roku⁵². Powołano je w celu integracji rodzin kupieckich i konsulów rezydujących w Szczecinie. Dzieła ujęte w drukowanym katalogu biblioteki wypożyczano na dwa tygodnie, nowości zakupione w trakcie roku – na osiem dni, a czasopisma – na cztery dni. Znajdujące się w bibliotece książki i czasopisma, plany i mapy udostępniano w pojedynczych egzemplarzach w ciągu całego tygodnia w godzinach od 10.00 do 11.00 i od 16.00 do 17.00, jakkolwiek lokal biblioteczny czynny był od 9.00 do 14.00 i od 16.00 do 22.00, służąc rozmaitym celom. Hołdujący innym zajęciom niż lektura i przeszkadzający czytającym mogli być upomniani przez bibliotekarza. Dyrekcja placówki (Grawitz, Quistorp, Wendisch, Meyer, Dräger) decydowała o środkach finansowych dla biblioteki oraz w pewnej mierze

⁵⁰ Dział (2) *Historia, biografie pamiętniki, historia kultury* – 269 wol.; Dział (3) *Historia literatury, sztuka, eseje* – 112 wol.; Dział (4) *Geografia, krajoznawstwo, podróże, statystyka, państwo, prawo, handel, językoznawstwo* – 371 wol.; Dział (5) *Nauki przyrodnicze, filozofia* – 49 wol.; Dział (6) *Literatura w języku francuskim* – 192 wol.; Dział (7) *Literatura w języku angielskim* – 404 wol. Zob.: *Katalog der Bibliothek des Vereins junger Kaufleute zu Stettin*. Stettin [1888], 128 s.; *I. Nachtrag zu dem Katalog der Bibliothek des Vereins junger Kaufleute zu Stettin*. Abgeschlossen März 1892. Stettin 1892, 20 s.; *IV. Nachtrag zu dem Katalog der Bibliothek des Vereins junger Kaufleute zu Stettin*. Stettin 1906, 22 s.

⁵¹ *Jahresbericht des Vereins junger Kaufleute zu Stettin das Verwaltungsjahr 1887/1888*. Stettin 1888, s. 5. Wśród periodyków dostępnych w czytelni wymieniono w sprawozdaniu: „Ostsee Zeitung”, „Neue Stettiner Zeitung”, „Stettiner General Anzeiger”, „National Zeitung”, „Berliner Börsen Zeitung”, „Vossische Zeitung”, „Berliner Tageblatt”, „Tägliche Rundschau”, „Schlesische Zeitung”, „Kaufmännische Blätter”, „Pall-Mall Gazette”, „New Yorker Handelszeitung”, „Freihandels Correspondenz”. Sprawozdania z lat 20. wymieniają nazwisko bibliotekarza L. Schlaga. Zob. *Jahresbericht des Vereins junger Kaufleute zu Stettin eingetragener Verein gegründet 1687 über das Verwaltungsjahr 1920–1921*. Stettin 1921, s. 2.

⁵² *Gesetze Abend-Halle, Stettin, den 17. September 1836*. Stettin 1836.

o profilu zbiorów. Książki nabywano także, uwzględniając dezyderaty czytelników wpisywane do specjalnej księgi⁵³. Większość bibliotekarzy omawianych tutaj bibliotek rekrutowała się spośród członków towarzystw. Poza nielicznymi wyjątkami były to osoby niemające żadnego przygotowania do tej pracy. Regulaminy biblioteczne dość zdawkowo wzmiankowały o ich obowiązkach. Na uwagę zasługuje więc paragraf 23 regulaminu *Abendhalle*, szerzej traktujący osobę bibliotekarza. W placówce tej bibliotekarz chcący odejść z posady był zobowiązany poinformować o tym dyrekcję z sześciotygodniowym wyprzedzeniem. Dyrekcja mogła go zwolnić w trybie natychmiastowym, jeżeli pozwolił sobie na grubiańską obelgę wobec członków Towarzystwa, trwał w nieposłuszeństwie wobec dyrekcji, wykazywał niedbałość w pełnieniu swoich obowiązków, dopuścił się malwersacji, wypożyczał książki osobom niezrzeszonym w Towarzystwie; jeżeli z powodu choroby nie mógł wykonywać swego zawodu, wreszcie jeżeli w wyniku przeprowadzonego przez władze dochodzenia był przetrzymywany dłużej niż osiem dni w areszcie⁵⁴.

Verein junger Kaufleute in Stettin.
Dieser Zettel ist unter allen Umständen mit dem Buche zurückzugeben.

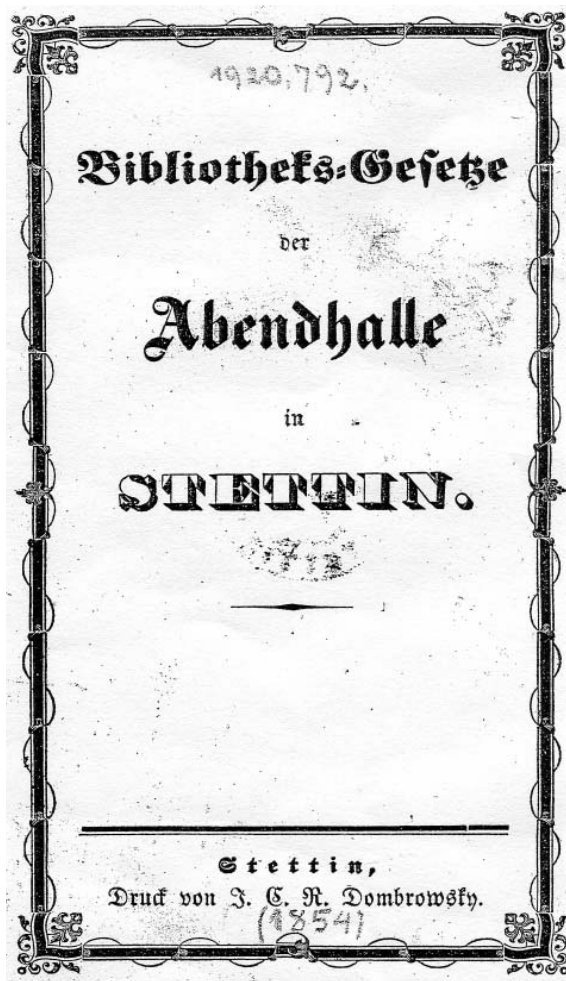
Nr	Nr	Nr	Nr	Nr
307	2776	2	4843	
3147	1905	~~4846~~		
4381	1825	2861		
524	3692	2071		
278	264	429		
4115	1776	227		
~~7092~~	555	2618		
424	~~1225~~	266		
2619	~~1228~~	2618		
5783	3801	10090		
1228				
3442				

3. Karta książki wklejana do egzemplarzy będących własnością Biblioteki Związku Młodych Kupców w Szczecinie

⁵³ *Bibliotheks-Gesetze der Abendhalle in Stetin*. Stettin 1854, s. 1–13.

⁵⁴ Tamże, s. 12.

4. Regulamin stowarzyszenia *Abendhalle* z 1854 r.

Typowe stowarzyszeniowe biblioteki posiadały: *Casino Gesellschaft*, Teatr Miejski (*Stadt Theater*), Dom Koncertowy (*Konzerthaus*) oraz *Club von Stettin*⁵⁵.

⁵⁵ *Gesetze der Casino-Gesellschaft*. Stettin 1841, s. 1–23 oraz *Statuten der Neuen Casino-Gesellschaft*. Stettin 1853, s. 1–6. Sprawozdanie finansowe Teatru Miejskiego wykazuje wydatki na bibliotekę. Zob. O. Mummert, *Geschichte des Stettiner Stadt-Theaters 1849–1899*. Stettin 1899, s. 28. O bibliotece w Domu Koncertowym wiemy z licznych ogłoszeń prasowych, w których wymieniana jest tamtejsza czytelnia, służąca jako miejsce wykładów wielu znanych osób. Zarówno biblioteka teatralna, jak i ta w Domu Koncertowym tworzyły niewielkie księgozbiory specjalistyczne dotyczące sztuki, teatru i muzyki.

Ten ostatni powstał w 1905 r. z inicjatywy młodych ludzi – w większości synów znanych i cenionych w mieście kupców i przemysłowców. Po zakończeniu edukacji (często zagranicznej) dawni przyjaciele szkolni wystąpili z inicjatywą wspólnych spotkań mających na celu odnowienie koleżeńskich więzi oraz wymianę doświadczeń. Pierwsze spotkania organizowano w winiarni H. Kettner i Syn, by później przenieść się do restauracji hotelu *Preußenhof*, gdzie przyszłe kupieckie i przemysłowe elity miały zarezerwowany *Stammtisch* (stolik dla grona stałych gości). Wkrótce spotkania przybrały ramy bardziej instytucjonalne, pozyskano własną siedzibę, w której urządzono jadalnię, pokój bilardowy, salę posiedzeń oraz bibliotekę. Klubowicze mogli tutaj korzystać na miejscu z książek, gazet i czasopism⁵⁶.

Niewielki księgozbiór, obejmujący głównie architekturę, malarstwo i literaturę piękną, pozostawał w gestii szczecińskiego oddziału *Dürergesellschaft*. Biblioteka tej organizacji, licząca w 1908 r. 158 tomów, była typowym przykładem przechowywania zbiorów poza macierzystą placówką. Biblioteka mieściła się w księgarni Meyera przy Breitestrasse (ul. kard. Stefana Wyszyńskiego), który zresztą był też jej bibliotekarzem⁵⁷.

Biblioteki organizowano w większości urzędów państwowych⁵⁸. Magistrat Szczecina posiadał bibliotekę, której zbiory uporządkowane były w ośmiu działach głównych. Odrębnie uszeregowano broszury. Część księgozbioru miała charakter naukowy, pozostałe działy odnosiły się do konkretnych agend magistratu. Książki w dziale (B), umieszczone w dużej sali ratusza, były to głównie zbiory ustaw, dzienniki urzędowe i rozporządzenia ministerialne oraz księgozbiór podręczny dla członków magistratu. Dział (C), zawierający zbiory praw i kodeksów, przeznaczony był dla wszystkich urzędników. Książki w dziale (D), obejmujące

---

⁵⁶ *Die Entstehung und der Werdegang unseres Club von Stettin. Erzählt von Fritz Günther 1905–1930*. Stettin 1930, s. 1–25.

⁵⁷ *Bücherverzeichnis der Dürergesellschaft*. Stettin (wykazy za lata 1894 i 1908). Członkom Towarzystwa udostępniano książki bezpłatnie na trzy tygodnie, za okazaniem legitymacji członkowskiej, która służyła też jako karta biblioteczna.

⁵⁸ Po 1806 r. elity rządzące uznały, iż nadszedł czas przeprowadzenia głębokich reform ustrojowych, w ramach których należy przekształcić administrację terytorialną. Zamiast kamer wojenno-skarbowych powołano rejencje. Do kompetencji rejencji szczecińskiej należało administrowanie i nadzorowanie szkół, kościołów, poczty, przemysłu, handlu, rzemiosła. Obowiązki te rozdzielone były na pięć deputacji (wydziałów). Na czele rejencji stał prezes (*Regierungs-Präsident*). Od 1814 r. jej siedzibą był zamek książęcy w Szczecinie. W latach następnych wielokrotnie zmieniano strukturę i zakres kompetencji rejencji, znosząc deputacje i powierzając administrowanie różnymi dziedzinami życia nowym jednostkom. Zob. S. Salmonowicz, *Administracja i prawo w prowincjach pomorskich*. W: *Historia Pomorza*. T. 4, cz. I (1850–1918), Toruń 2000.

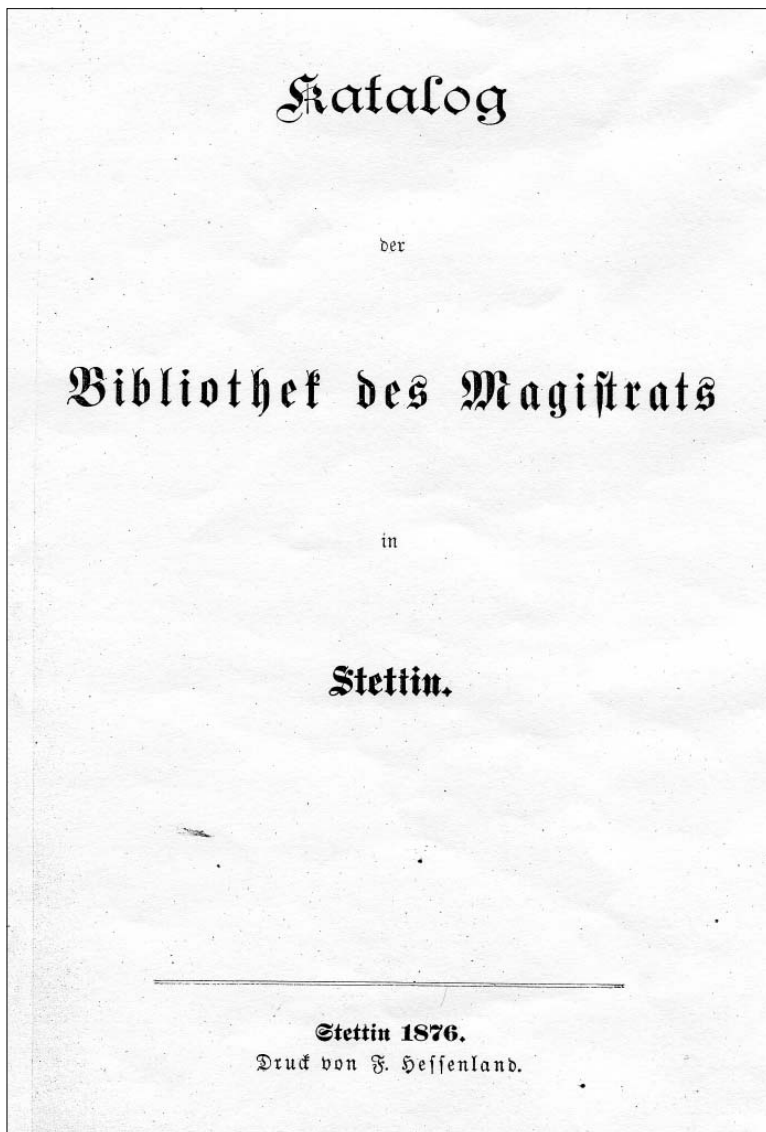
prawo podatkowe i przepisy celne, wspierały prace Biura Podatkowego. Dział (F), przewidziany dla sekretariatu, gromadził książki z prawa krajowego, zawierał objaśnienia i zmiany pruskich kodeksów. Z kolei w dziale (H) znalazły się publikacje przydatne dla dyrekcji opieki społecznej, zawierały bowiem regulacje prawne z tego zakresu⁵⁹. Był to, jak widać, zasób służący głównie pracownikom magistratu. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, iż pomimo użytkowego charakteru tej biblioteki jej zbiory, w dużej mierze siedemnasto- i osiemnastowieczne, stawiają ją w rzędzie bardziej znaczących w Szczecinie. Skłania do tego wniosku obecność w tym zasobie pomników ustawodawstwa i prawa pomorskiego, jak choćby dzieło Friedricha Dregera *Codex diplomaticus oder Urkundenbuch, so die Pommersche Rügianisch und Camminsche Lande angeben* (Stettin 1748).

Księgozbiór biblioteczny rejencji szczecińskiej był zorganizowany podobnie jak większość szczecińskich bibliotek, o których tutaj mowa⁶⁰. Regulamin biblioteczny z 1868 r. stanowił, iż uprawnieni do korzystania ze zbiorów byli urzędnicy Naczelnego Prezydium Prowincji Pomorskiej, przedstawiciele Kolegium Szkolnego i Królewskiego Kolegium Medycznego, członkowie starostwa powiatowego oraz inne osoby za zgodą prezydium rejencji na podstawie pisemnego wniosku. Dzieła szybowane, rękopisy i mapy wydawano na podstawie specjalnego rewersu. Bibliotekarz przedkładał prezydium propozycje zakupu nowych książek. W 1868 r. był nim, znany nam z biblioteki Królewskiego Kolegium Medycznego H.L. Werdt. Biblioteka, licząca w tymże roku 2060 woluminów, podzielona była na 24 działy, wśród których znalazły się handel i żegluga, mienictwo, miary i wagi, rzemiosło, finanse, rachunkowość, statystyka, gospodarka, prawo, nauki przyrodnicze. Spośród licznych cennych pozycji zgromadzonych w tej księżnicy wyróżnia się słynna dzisiaj mapa Pomorza autorstwa Lubinusa – *Lubini grosse Karte von Pommern* (1618), ozdabiająca salę konferencyjną. W dziale XVI katalogu bibliotecznego: *Historia, biografie, pamiątniki, heraldyka* na szczególną uwagę zasługuje poddział *Pommern*, w którym umieszczono wytwory pierwszych szczecińskich oficyn drukarskich, ukazujące jednocześnie rozwój pomorskiej historiografii⁶¹.

⁵⁹ *Katalog der Bibliothek des Magistrats in Stettin*. Stettin 1876, s. 1–58.

⁶⁰ *Verzeichniß der Bücher und Charten in der Bibliothek der Königl. Regierung zu Stettin*. Stettin 1829, s. 1–66.

⁶¹ Warto odnotować też dzieło Johanna Micraeliusa *Sechs Bücher vom alten Pommerlande*. Stettin–Leipzig 1723. Było to wznowienie kompleksowej syntezy dziejów Pomorza, opublikowanej w Szczecinie w latach 1639–1640. Wśród pomeraników w tej kolekcji można wymienić „Bibliotekę Pomorską” (*Pommersche Bibliothek*), periodyk wydawany przez Johanna Carola Dähnerta;

5. Katalog Biblioteki Magistratu w Szczecinie z 1897 r.

Das grosse Pommersche Kirche-Chronicon. Stettin 1628, autorstwa Daniela Cramera oraz polonica: *Martini Cromeri de origine et rebus gestis Polonorum libri XXX.* Basilae 1555 i *V. Kadlubko et M. Fallus. Scriptores historiae Polonae.* Gedani 1749. Za: *Verzeichniss der Bücher und Karten in der Bibliothek der Königlichen Regierung zu Stettin.* Stettin 1868, 230 s. W latach 1880 i 1894 wydano dwa suplementy do katalogu tej biblioteki: *Erster Nachtrag zu dem Verzeichnis Bücher und Karten in der Leihbibliothek der Königliche Regierung zu Stettin.* Stettin 1880 i *Zweiter Nachtrag zu dem Verzeichnis Bücher und Karten in der Leihbibliothek der Königliche Regierung zu Stettin.* Stettin 1894.

W 1809 r. powołano w Szczecinie Wyższy Sąd Krajowy (*Oberlandesgericht Stettin*), będący sądem pierwszej instancji, przeznaczonym głównie dla szlachty. Był to jednocześnie sąd apelacyjny od wyroków sądów niższych. W wyniku reform ustrojowych zmienił on w 1849 r. nazwę na Sąd Apelacyjny, stając się instancją odwoławczą i apelacyjną oraz nadzorującą niższe sądownictwo⁶². Sąd ten dysponował biblioteką liczącą 1086 woluminów w dwunastu działach, w których oprócz tematyki prawniczej i administracyjnej znalazły się takie dziedziny, jak medycyna, geografia, statystyka⁶³.

W wyniku ustawy o poczcie z 1871 r. utworzono Urząd Poczty Rzeszy (*Reichspost*) i wydzielono okręgi dyrekcji poczt (*Oberpostdirektionen*), którym podlegały urzędy pocztowe i agendy⁶⁴. Dyrekcja szczecińskiej poczty wydała w 1925 r. obszerny, liczący 512 stron katalog biblioteczny. Biblioteka pocztowa zgromadziła w tym okresie 3926 woluminów, które były do dyspozycji personelu pocztowego w Szczecinie i urzędników pocztowych w całym regionie. Zamiejscowym czytelnikom bowiem wysyłało się książki zgodnie z ich zapotrzebowaniem, złożonym wcześniej w dyrekcji szczecińskiej poczty. Podobnie jak w większości bibliotek stowarzyszeń i urzędów nie przewidywano wypożyczeń dzieł cennych i rzadkich oraz kompendiów, słowników i literatury fachowej potrzebnej do użytku służbowego⁶⁵.

Mówiąc o stowarzyszeniach, należy wspomnieć o polskich organizacjach polonijnych działających w Szczecinie i na Pomorzu. *Exodus* pierwszych polskich osadników rozpoczął się w latach dziewięćdziesiątych XIX w. Emigranci osiedlali się przede wszystkim w Szczecinie i okolicach. W rejencji szczecińskiej w 1910 r. liczba mieszkańców narodowości polskiej wynosiła ponad 10 500 osób. Znajdowali oni zatrudnienie w szczecińskiej stoczni, hucie, cemen-

⁶² P. Gut, *Organizacja sądownictwa w pruskiej prowincji Pomorze w latach 1808–1945*, „Szczeciński Informator Archiwalny” 1997, nr 11, s. 25–59; tegoż, *akta wymiaru sprawiedliwości do 1945 roku w zasobie Archiwum Państwowego w Szczecinie*. Tamże, 2002, nr 14/15, s. 47–71.

⁶³ *Katalog der Bibliothek des Königl. Appell-Gerichts zu Stettin*. Stettin 1875, 130 s.

⁶⁴ A. Mielcarek, *Poczta i telekomunikacja w prowincji pomorskiej na tle rozwoju łączności w Prusach i Niemczech w latach 1815–1914*. Szczecin 2004.

⁶⁵ *Verzeichnis der Bücherei der Oberpostdirektion in Stettin*. Stettin 1925, 512 s. Katalog liczył 13 działów, w których oprócz tematyki dotyczącej poczty, komunikacji, zagadnień z dziedziny państwa i prawa, ksiąg adresowych, znalazł się również (najobszerniejszy, liczący 1265 pozycji) dział *Unterhaltung und andere Werke*, rejestrujący literaturę piękną. W latach 90. XIX w. wzrosła liczba pracowników poczty, a więc potencjalnych czytelników biblioteki pocztowej. Byli to wyżsi i niżsi urzędnicy, pocztaltery i pocztylioni. Na początku XX w. w dyrekcji szczecińskiej poczty zatrudniano 3,8 tysiąca osób, w koszalińskiej 1,9 tysiąca osób. Za: A. Mielcarek, *Poczta i telekomunikacja...*, s. 209, 236.

towni, papierni⁶⁶. Polacy tworzyli tutaj organizacje o charakterze zawodowym lub kościelnym, krzewiące język polski i narodowe tradycje. W 1890 r. założono Towarzystwo Robotników Polsko-Katolickich, skupiające również kupców i rzemieślników. Jego członkowie spotykali się w restauracji przy Elisabethstraße (ul. Kaszubska). W wynajętej na ten cel sali znajdowała się biblioteka licząca trzysta książek, które w niedziele i święta udostępniał bibliotekarz Andrzej Bińniakowski. Korzystająca z tego zasobu szczecińska Polonia najchętniej sięgała po książki Henryka Sienkiewicza, Marii Rodziewiczówny i Karola Miarki⁶⁷. Inne polonijne organizacje to: Towarzystwo Gimnastyczne Jedność, założone na przełomie XIX i XX w.; Zjednoczenie Zawodowe Polskie, powstałe w 1908 r.; Komitet Dzielnicowy Polaków na Obczyźnie, powołany w 1917 r.; Związek Polskich Robotników Rolnych w Niemczech, datujący się na 1927 r., mający na terenie Pomorza dwa oddziały – w Anklam i Wolgast. Większość z tych organizacji stanowiła filie, których centralne zarządy znajdowały się w Berlinie, Kolonii i Bochum. Ważnym wydarzeniem w życiu Polonii szczecińskiej było utworzenie w 1925 r. polskiego konsulatu. To właśnie z inicjatywy kolejnych konsulów zaczęto zakładać biblioteczki przy parafiach. Księgozbiory takie powstały m.in. w Wolgast i Greifswaldzie. Wśród polskich robotników kolportowano również przysyłane do parafii gazety⁶⁸. Kościół odgrywał ważną rolę w integracji Polaków, którzy żyli na obczyźnie w izolacji i trudnych warunkach. Dotyczyło to głównie robotników sezonowych. Ich tragiczną sytuację opisywała w 1926 r. gazeta „Berliner Morgenpost”: *Dola polskiego robotnika w Niemczech stano-*

---

⁶⁶ B. Drewniak, A. Poniatowska, *Polonia szczecińska (1890–1939)*. Poznań 1961, s. 9–11. Zob. też: S. Rzeszowski, *Pod znakiem rodła. Opowieść z dziejów walki Polaków w Szczecinie w latach 1918–1939*. Warszawa 1970. W świetle nowszych badań liczbę Polaków w Szczecinie przed pierwszą wojną światową ustalono na 300 osób. Zob.: J.M. Piskorski, B. Wachowiak, E. Włodarczyk, *Szczecin. Zarys historii*. Poznań 1998, s. 127.

⁶⁷ B. Drewniak, A. Poniatowska, *Polonia szczecińska...*, s. 13–14. Czytamy tutaj, iż w latach wojny ruch w tej polskiej bibliotece był mały a po wojnie stahlemowcy rozbili szafę z polskimi książkami wyrzucając je na ulicę.

⁶⁸ T. Dziechciowski, *Do zakrystii po książki. O pracy księży wśród wychodźstwa polskiego byłej rejencji szczecińskiej*. „Przegląd Powszechny” 1978, nr 19, s. 2, 7. Zob. też: B. Drewniak, *Ze wspomnień Edmunda Fryki o szczecińskiej Polonii w latach 1914–1922*. „Szczecin. Miesięcznik Pomorza Zachodniego” 1958, z. 11/12, s. 99–106 oraz S. Grzana, *W Pyrzyckim od dziecka. Wspomnienie robotnika emigranta*. „Zeszyty Pyrzyckie” 1971, z. 4, s. 175–181. Problemem był także proces germanizacji. Pisał o tym polski konsul w Szczecinie: *Urabianie młodzieży powiatu bytowskiego w duchu niemieckim odbywa się poza tym na drodze propagandy niemieckich hasel kulturalno-narodowych, za pomocą wędrownego biblioteki, wędrownego aparatu projekcyjnego oraz wędrownego aparatu kinematograficznego [...]*. Za: J. Wróblewski, *Polskie biblioteki w zaborze pruskim i na terenie Rzeszy Niemieckiej w latach 1843–1939*. Olsztyn 1975, s. 219.

wi hańbę dla współczesnej kultury. Pędzeni głodem lub obawą kary z ojczyzny, zdemoralizowani, duchowo uwstecznieni, zebrani w gromadę w koszarach [...] znękani ciężką pracą od świtu do nocy, wiecznie pędzeni i żyjący pod groźbą bata, obdarci i niechlujni, otumanieni wódką, codziennie łajani i przeklinani [...] a w końcu jesienią wyrzuceni na ulicę⁶⁹. W podobnym tonie wypowiadał się szczeciński dziennik „Volksbote” w 1925 r.: *Polaków razem z ich rodzinami wyrzuca się wprost na ulicę. Skutki takiego postępowania nie każą na siebie długo czekać. Nie tylko poszczególni robotnicy, ale całe rodziny zaludniają zakamarki po wsiach i miasteczkach. Skazani na nędzę i głód, nie cofają się nawet przed popełnieniem przestępstwa*⁷⁰. W tak tragicznych warunkach bytowych i nieprzyjaznym świecie zewnętrznym, który otaczał polskich robotników, nie było oczywiście mowy o żadnych działaniach kulturalnych czy oświatowych. Jedyną ostoją był kościół, w którym odbywały się nabożeństwa z kazaniem w języku polskim i gdzie można było uzyskać radę i pomoc duchownego, choćby w napisaniu listu do domu⁷¹. Nie bez znaczenia był również analfabetyzm panujący wśród polskich robotników sezonowych i względy ekonomiczne.

Biblioteki szczecińskich kościołów św. Jakuba, św. Mikołaja, św. Jana, św. św. Piotra i Pawła oraz kościoła zamkowego w 1814 r. połączyły się, tworząc Zbiorczą Bibliotekę Kościelną (*Gesamt-Kirchenbibliothek*)⁷². Zbiory przechowywano w małej kaplicy w sąsiedztwie kościoła św. Jakuba. Podlegały one opiece kolejnych archidiakonów. W 1900 r., przy okazji obchodów gutenbergowskich w Szczecinie, ówczesny pastor Conrad Scipio na łamach dziennika „*Neue Stettiner Zeitung*” zaprezentował inkunabuły z tej kolekcji⁷³. Zgromadzoną w *Gesamt-Kirchenbibliothek* literaturą mogli się posiłkować duchowni zarówno ze Szczecina, jak i z całej prowincji. Wydawane okresowo zeszyty informujące o zawartości zbiorów pozostawiły szczegółową informację o tym, jak wyglądało podpisane przez czytelnika zobowiązanie-rewers, na które ów wypożyczał książki na trzy miesiące⁷⁴. Oprócz tomów z zakresu teologii, homiletyki, prawa

⁶⁹ Za: A. Poniatowska, *Polskie wychodźstwo sezonowe na Pomorzu Zachodnim*. Poznań 1971, s. 123–124.

⁷⁰ Tamże, s. 125.

⁷¹ A. Poniatowska, *Polacy na ziemi pyrzyckiej*. „Zeszyty Pyrzyckie” 1970, z. 3, s. 119–140.

⁷² H. Heyden, *Die Kirchen Stettins und ihre Geschichte*. Stettin 1936.

⁷³ F. Weber, *Die Inkunabeln der Stettiner Stadtbibliothek*. Stettin 1900.

⁷⁴ *Katalog der Gesamt-Kirchen-Bibliothek zu Stettin*. Stettin 1862, H. 1. W odróżnieniu od szczecińskiej Zbiorczej Biblioteki Kościelnej wiele bibliotek kościelnych w Niemczech było dostępnych dla wszystkich. Podobnie w Polsce. O bibliotekach w diecezji podlaskiej czytamy:

kościelnego, w skład biblioteki weszły publikacje z filozofii, przyrodoznawstwa oraz historii regionalnej. Ten ponadczterotysięczny zbiór notował wiele cennych dzieł z XVI i XVII w. W 1908 r. zdecydowano o przekazaniu zbiorów w depozyt szczecińskiej *Stadtbibliothek*. W chwili przekazywania liczyły one 4300 woluminów⁷⁵. Od dłuższego czasu nie były użytkowane, toteż stan ich zachowania nie był najlepszy. Władze kościelne do 1924 r. płaciły rocznie sto marek Bibliotece Miejskiej za opiekę i kierownictwo⁷⁶.

Bibliotekę posiadał założony w Szczecinie w burzliwych latach 1849–1850 Patriotyczny Związek Wojenny (*Der Patriotische Kriegerverein*). W swojej działalności kierował się on przesłaniem *Habt die Brüder lieb, fürchtet Gott, ehret den König* („Kochajcie bliźniego, bójcie się Boga, czcicie króla), wyznaczającym cel w owych niespokojnych czasach, a było nim zapewnienie prawa i porządku w mieście. Początki biblioteki sięgają 1855 r., kiedy to na łamach wydawanego corocznie sprawozdania zwrócono się do członków i sympatyków z prośbą o pomoc w tworzeniu zasobu bibliotecznego. Pokłosiem tego apelu były przesyłki pieniężne oraz dary książkowe, które stały się zaczątkiem przyszłych zbiorów. Po tym obiecującym początku inicjatywa upadła, nie mając dostatecznego poparcia. W 1858 r. ponownie wystosowano apel w sprawie biblioteki, polecając ją uwadze wszystkich towarzyszy i dobroczyńców. Opublikowany wówczas katalog biblioteczny liczył 78 książek, głównie o treści militarnej i narodowo-patriotycznej⁷⁷.

Armia pruska wyróżniała się w Europie już od początku XIX w. wykształceniem swoich oficerów. *Pisarze i uczeni odegrali w armii pruskiej w okresie 1815–1870 wielką rolę. Należeli do nich szef sztabu feldmarszałek H. Moltke i minister wojny feldmarszałek A. Roon. Wielu generałów niemieckich dowodzących w wojnie 1870 roku wyróżniło się twórczością w dziedzinie piśmiennictwa wojskowego*⁷⁸. W Niemczech zagadnienia militarne, zwłaszcza po 1870 r., zajmo-

Biblioteki parafialne były ogólnie dostępne. Czytelnicy mieli w myśl zaleceń Instrukcji o pracy duszpasterskiej, wносить opłaty za korzystanie, chociażby i bardzo małe, aby nauczyli się cenić książkę i przyczyniali się do wzrostu księgozbioru. Za: J. Pils, Biblioteki parafialne w diecezji podlaskiej 1918–1939. „Z badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1993, t. 15a, s. 209–217.

⁷⁵ H. Heyden, *Kirchengeschichte von Pommern*. Stettin 1938, Bd. 2, s. 362.

⁷⁶ S. Siadkowski, *Książnica Miejska w Szczecinie w latach 1901–1945*. Szczecin 1960 [maszynopis].

⁷⁷ *Bibliothek des patriotischen Krieger-Vereins. W: Bericht über das Wirken des patriotischen Krieger-Vereins im Jahre 1858*. Stettin 1859, s. 38–42.

⁷⁸ S. Rosołowski, *Piśmiennictwo i biblioteki w rozwoju kultury umysłowej żołnierzy polskich 1864–1918*. „Roczniki Biblioteczne” 1977, z. 3–4, s. 696–745.

wały coraz więcej miejsca w literaturze naukowej i publicystyce, zyskując tym samym prawo obywatelstwa w świadomości społecznej. Równie ważną kwestią było zakładanie bibliotek wojskowych. Na początku XIX w. podjęto próby zorganizowania centralnej biblioteki wojskowej⁷⁹. Idea ta została zrealizowana dopiero po stu latach. Centralną Bibliotekę Wojskową (*Deutsche Heeresbücherei*) otwarto 1 października 1919 r. Na jej księgozbiór złożyły się zasoby mniejszych bibliotek wojskowych działających jeszcze w poprzednim stuleciu. W 1929 r. wydała ona obszerny katalog swoich zbiorów. Marian Łodyński, który w 1930 r. recenzował tę publikację, zauważył: *Biblioteka ta jest bezspornie jedną z niewielu w Europie wzorowo i ambitnie pod względem technicznym, a nowoczesnie co do ducha prowadzonych bibliotek wojskowych*⁸⁰. Była to placówka fachowa, specjalna i służąca celom naukowym. Czyelnicy – czyli wojskowi, jak też przedstawiciele urzędów państwowych i komunalnych, członkowie stowarzyszeń i organizacji – korzystali ze zbiorów bezpłatnie, pozostałe osoby – po wniesieniu opłaty. Biblioteka była otwarta w dni robocze w godzinach od 10.00 do 15.00. Do dyspozycji pozostawała również czytelnia czynna w godz. 9.00–18.00⁸¹.

W innych krajach, w tym również w Polsce, biblioteki wojskowe miały podobne plany i cele. Wspomniany Marian Łodyński pisał: *Biblioteki wojskowe mają dwojaki cel: jeden to względy czysto wojskowe, a więc interesy służbowe, studia oraz podniesienie intelektualnego poziomu żołnierza, a drugi cel to – względy ogólnonaukowe, a więc ułatwienie badań w zakresie zagadnień wojskowych*⁸². Założona w 1917 r. Biblioteka Komisji Wojskowej Tymczasowej Rady Stanu stała się centralną biblioteką Wojska Polskiego, służącą *wszystkim osobom pracującym na polu nauko-badawczym*⁸³. Wzorując się na doświadcze-

---

⁷⁹ *Die deutsche Heeresbücherei in Berlin. Von Dr. Friedrich Stuhlmann.* Berlin 1927, s. 6. W Prusach funkcjonowały rozmaite jednostki wychowania i oświaty wojskowej, takie jak: *Militair-Studien-Kommissionen*, *Kadetten-Corps*, *Kriegsschulen*, *Kriegs-Akademie*, *Central-Turnanstalt*, które były nadzorowane przez *General-Inspection des Militair-Erziehungs und Bildungswesens*. Przy każdym korpusie były po dwie biblioteki, na których utrzymanie przeznaczano po 100 talarów rocznie. Zob. *Preußens Militair-Verwaltung. Dargestellt nach amtlichen Quellen von A. Froelich.* Berlin 1865, s. 117–119.

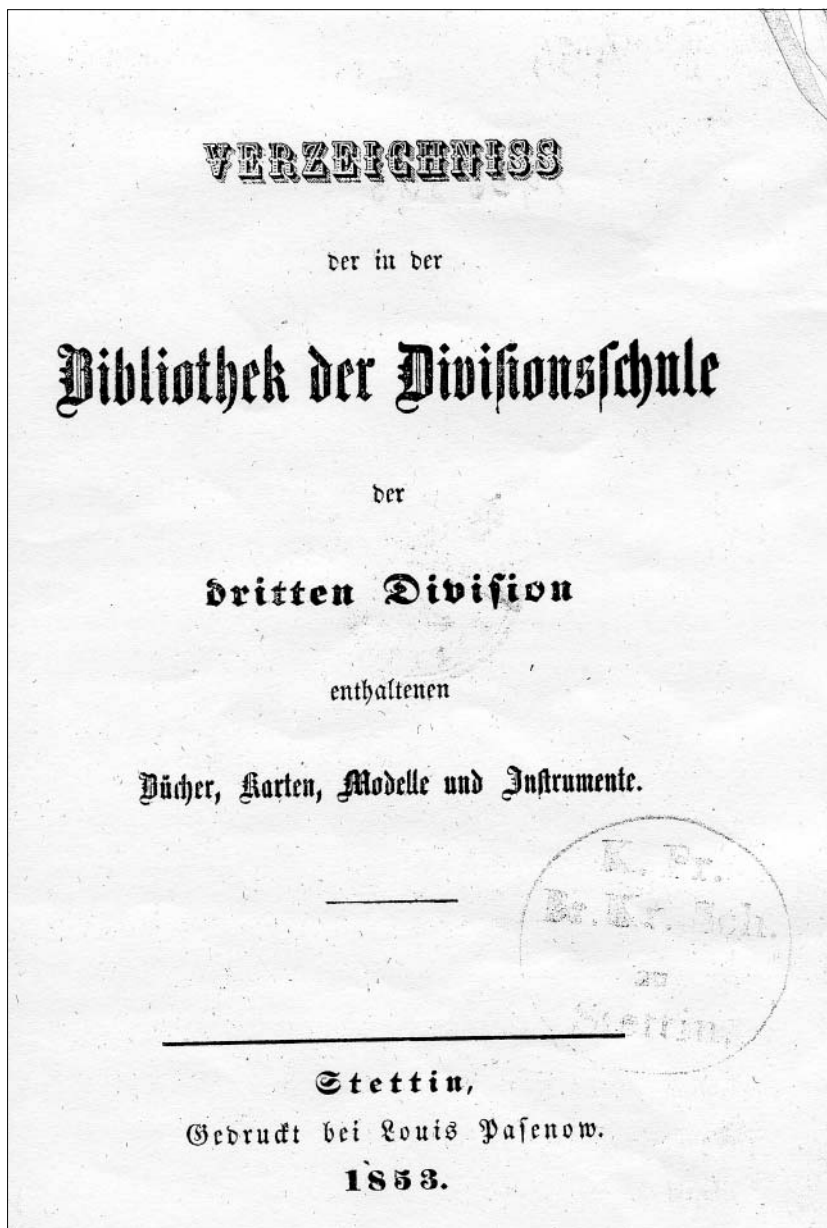
⁸⁰ M. Łodyński, *Recenzje. Heer und Wehr im Buche der Gegenwart. Verzeichnis der Neuerwerbungen der deutschen Heeresbücherei vom Oktober 1919 bis September 1926, Berlin 1929.* „Przegląd Biblioteczny” 1930, z. 1, s. 58–63.

⁸¹ *Die deutsche Heeresbücherei...*, s. 22.

⁸² M. Łodyński, *Polskie bibliotekarstwo wojskowe jako odrębna gałąź ogólnego bibliotekarstwa.* Warszawa 1926, s. 8.

⁸³ S. Rosołowski, *Piśmiennictwo i biblioteki...*, s. 739–740.

niach niemieckich, zakładano biblioteki pełniące funkcje oświatowe oraz biblioteki wędrowne.

6. Katalog Biblioteki Szkoły Dywizyjnej Trzeciej Dywizji w Szczecinie z 1853 r.

Spośród szczecińskich bibliotek wojskowych do znaczniejszych można zaliczyć Bibliotekę Drugiego Regimentu Artylerii (*Bibliothek des 2-ten Artillerie-Regiments*), służącą oficerom i szeregowym żołnierzom. Zbiory udostępniano w środy i soboty w godzinach od 12.00 do 13.00. Żołnierze zamiejscowi mogli zwrócić się z wnioskiem o wypożyczenie książek do władz regimentu. Dzieła niezbędne do studiów i nauki wypożyczano na trzy miesiące, a książki traktowane jako lektura beletrystyczna – na cztery tygodnie. Księgozbiór podzielono na osiemnaście działów⁸⁴. Biblioteka Trzeciej Dywizji Pomorskiej (*Bibliothek 3. Division*) funkcjonowała podobnie, z tym, że w miesiącach letnich udostępniała swe zbiory w godzinach od 15.00 do 17.00, a w zimowych – przed południem, od 10.00 do 12.00. Z księgozbioru mogli korzystać wszyscy oficerowie, a także służby pomocnicze. Termin wypożyczenia wynosił cztery tygodnie. Książki uporządkowano według treści i podzielono na dzieła o charakterze militarnym, książki o treści niemilitarnej, mapy i plany. W obrębie tego podziału uszeregowano je alfabetycznie według nazwisk autorów. Wśród pozycji dotyczących historii wojen znalazły się książki dotyczące powstania listopadowego⁸⁵. Na przykładzie Biblioteki Regimentu Fizylierów obserwujemy drogi narastania księgozbioru wojskowego. Oprócz darów i zakupów księgozbiór uzupełniano również poprzez wymianę z innymi bibliotekami wojskowymi, natomiast sprzedaż dubletów pozwalała na pozyskanie środków finansowych dla biblioteki. Na przełomie XIX i XX w. jej zbiory wynosiły 2075 woluminów⁸⁶. W Szczecinie rolę centralnej księżnicy wojskowej spełniała Biblioteka Wojskowa (*Militär-Bibliothek*), działająca już na początku XX w. Księgozbiór, podzielony na dzieła o treści militarnej i niemilitarnej, wypożyczano w zimowej połowie roku w czwartki i piątki od godz. 9.00 do 12.00, w letnim kwartale – od 15.00 do 17.00. Regulamin biblio-

---

⁸⁴ *Catalog der Bibliothek des 2-ten Artillerie Regiments*. Stettin 1858.

⁸⁵ *Verzeichniss der in der Bibliothek der Divisionschule der dritten Division enthaltenen Bücher, Karten, Modelle und Instrumente*. Stettin 1853 oraz *Katalog der 3. Division*. Stettin 1889.

⁸⁶ *Katalog der Bücherei des Füsilier-Regiments Königin Viktoria von Schweden (Pommersches) Nr 34*. Stettin 1909. Piśmiennictwo o treści militarnej było podzielone na działy: *Historia wojen, Wojskowość, Sztuka wojenna*. Zasób o treści niemilitarnej obejmował następujące dziedziny: *Historia, Nauki przyrodnicze, Encyklopedie – Sport – Varia, Literatura piękna, Języki, Plany*. Z kolei Biblioteka Oficerska Regimentu Dragonów systematyzowała księgozbiór w działach: *Sztuka wojenna, Historia wojen, Historia – Pamiętniki – Biografie, Kawaleria – Hodowla koni, Hippika, Beletrystyka – Varia*. Za: *Catalog der Officier-Bibliothek des Neumärkischen Dragoner-Regiments No 3, Treptow a.R.* Treptow a.R. 1873.

teki informował, iż z nastaniem mobilizacji wszystkie wypożyczone książki nactychmiast powinny być zwrócone⁸⁷.

7. Znaki własnościowe niektórych szczecińskich bibliotek stowarzyszeniowych

⁸⁷ *Katalog der Militär-Bibliothek zu Stettin*. Stettin 1908 oraz *Nachtrag 1910 zum Katalog der Militär-Bibliothek zu Stettin*. Stettin 1910.

Dla bibliotek wojskowych sporządzano, popularne w bibliotekach szkolnych, ludowych czy miejskich, listy zalecanych lektur. Proponowano dla tych książnic lekturę zgodnie z przeświadczeniem, iż powinny one zaspokajać potrzebę rozrywki, pogłębiać wiedzę i budzić uczucia patriotyczne⁸⁸. Autorzy opracowanej w 1916 r. oferty książkowej dla żołnierskiego czytelnika przyjęli *obiektywny punkt widzenia*, wzorując się na doświadczeniach bibliotek ludowych. Odrzucono – jak czytamy – *snobizmy i estetyzmy*, faworyzując pasję życia, siłę, zdrowie i ludowość. Jednocześnie kładziono nacisk na opcję, iż ludowość nie oznacza grubiaństwa i pogoni za sensacją i że wartościowe dzieła wcale nie muszą być nudne dla prostego człowieka. Ważna była również sytuacja lektury, odbiegająca od czytania w czasie pokoju⁸⁹.

Trudno jednoznacznie ocenić rolę bibliotek stowarzyszeniowych i ich udział w życiu umysłowym i kulturalnym mieszkańców Szczecina. W artykule z początku lat trzydziestych ubiegłego wieku czytamy, iż biblioteki związków i stowarzyszeń, szczególnie te powstałe w latach 1901–1907, miały już w większości zaczytany i przestarzały księgozbiór, a ich cechą charakterystyczną były wklejane na stronie tytułowej regulaminy korzystania, które zamiast zachęcać czytelnika, raczej odstraszały go surowymi karami grożącymi za niedotrzymanie jego warunków⁹⁰. Zasięg oddziaływania zbiorów był ograniczony, rzadko bowiem udostępniano je osobom z zewnątrz⁹¹. Funkcjonowanie bibliotek stowarzyszeniowych zapewniały statuty, które są dzisiaj dla nas często jedynym źródłem informacji. Wielkość księgozbiorów, wynosząca od stu egzemplarzy do kilku tysięcy woluminów (wyjątek stanowiło Towarzystwo Historii i Starożytności Pomorza), zależała od możliwości macierzystych placówek. Brak

---

⁸⁸ *Soldatenbücherei. Verzeichnis empfehlenswerter Bücherei für die Mannschaften in Heer und Marine*. Berlin 1909. Zaproponowano tutaj podział na czytelników początkujących (*Lesestufe 1*), zaawansowanych (*Lesestufe 2*), dojrzałych (*Lesestufe 3*) Zob. też: *Auswahl von Kriegsliteratur für die Teilnehmer an dem in der Stettiner Stadtbibliothek abgehaltenen Volksbüchereikurs*. Stettin 1916.

⁸⁹ *Die kleine Feldbücherei. Praktischer Ratgeber für Private, Behörden und Buchhändler*. Leipzig 1916.

⁹⁰ R. Carlowitz, *Die Pommersche Kleinstadtbücherei*. „Pommersche Heimatpflege. Nachrichtenblatt für Museumswesen, Denkmalpflege, Landes- und Volkskunde, Büchereiwesen sowie sonstige heimatliche Kulturpflege” 1931, H. 3, s. 148–152.

⁹¹ Warto dodać, że zbiory biblioteczne posiadały prawie wszystkie związki i stowarzyszenia. Wymienić można m.in. Towarzystwo Naukowe Lekarzy Szczecińskich, Pomorskie Stowarzyszenie Filologów, Szczeciński Klub Szachowy „Andersen”, Szczecińskie Towarzystwo Stenograficzne, Towarzystwo Przyjaciół Fotografii, Towarzystwo Niemieckich Inżynierów Okręgu Pomorskiego, Stowarzyszenie Przeciwdziałające Nadużywaniu Napojów Alkoholowych.

funduszy i odpowiednich pomieszczeń były najczęstszymi przyczynami słabego rozwoju tych bibliotek. Towarzystwa niedysponujące w swoich siedzibach miejscem na bibliotekę gościnnie lub za opłatą umieszczały zbiory w wynajętych pomieszczeniach. Sytuacja taka nie służyła rozwojowi księgozbiorów ani wypracowaniu „pragmatyki zawodowej” dla bibliotekarzy – czy raczej osób opiekujących się zbiorami. Zazwyczaj było to dla nich zajęcie uboczne, wykonywane wraz z innymi pracami biurowymi. Trudno mówić o wyłącznie twórczym wykorzystaniu bibliotek stowarzyszeniowych, zwłaszcza że w wielu z nich dostępne były głównie gazety i czasopisma, których czytanie należało do codziennych rytuałów bywalców klubów i towarzystw, tak jak gra w bilard lub szachy. Pomimo tego odegrały one ważną rolę w upowszechnianiu czytelnictwa. Zamożni kupcy, fabrykanci, aptekarze, przedsiębiorcy żegludowi, oficerowie, urzędnicy, prawnicy, prokurenci, inżynierowie, lekarze, czyli skład osobowy towarzystw, możliwość dostępu do medium informacyjnego, jakim była książka i czasopismo, traktowali jako istotny warunek aktywnego uczestnictwa w ówczesnym kulturalnym świecie. To właśnie czytelnictwo dawało im w dużej mierze sposobność włączenia się w nurt bieżącego życia politycznego i społecznego⁹².

Pomorze musiało czekać aż do 1905 r., czyli do przybycia do miasta Erwina Ackerknechta, który uczynił z bibliotekarstwa pomorskiego ważną dziedzinę życia, ale mała rewolucja czytelnicza, jaka dokonała się wcześniej dzięki bibliotekom stowarzyszeniowym, była solidną podstawą do dalszych działań i batalii o pomorskie biblioteki⁹³.

---

⁹² Por.: K. Korzon, *Działalność kulturalno-czytelnicza miejskich ośrodków zrzeszeń społecznych w okresie zaborów*. W: *Z dziejów udostępniania książki w Polsce w okresie zaborów*. Red. K. Małczyńska. Wrocław 1985, s. 101–146.

⁹³ Zob.: *Erwin Ackerknecht – bibliotekarz, humanista (1880–1960). Wybór pism*. Tł. K. Gołda. Monumenta Pomeranorum, t. II, Szczecin 2007.